

Socialinė filosofija

DISKURSO SĄVOKA SOCIOLOGINIAME-ISTORINIAME AKADEMINĖS DISCIPLINOS TYRIME (METODOLOGINĖS PASTABOS)

Liutauras Kraniauskas

Vilniaus universiteto Socialinės teorijos katedra
Didlaukio g. 47, LT-2057 Vilnius
Tel. (370-2) 76 25 80, faks. (370-2) 76 18 90
El.paštas: liutask@yahoo.com

Straipsnyje apžvelgiamos diskurso sąvokos taikymo galimybės sociologiniuose-istoriniuose mokslinių disciplinų tyrimuose. Aptariamos pagrindinės sociologinės mokslinio žinojimo tyrinėjimo tradicijos, kurios diskurso sąvokai suteikia sociologinio reiškinio sampratą. Trumpai pristatoma sociologinė diskurso samprata, sutelkianti tyrinėtojo dėmesį ne tik į vidinius teksto struktūrinių komponentų ryšius, bet ir į akademinės disciplinos tekstų klasės susiformavimo socialinių sąlygų tyrimą. Glaustai aptariamos sociologinės diskurso sampratos implikuojamos tyrimo kryptys akademinio diskurso raidos analizės kontekste.

Prasminiai žodžiai: diskursas, mokslo sociologija, sociologijos istorija.

Įvadas

Mokslinio žinojimo sociologijoje akademinė disciplina, kaip tyrimo objektas, praranda išskirtinį statusą. Tradiciniame idėjų istorijos kontekste stengiamasi parodyti aprašomos žinojimo srities savitumą, suteikti išskirtinį ontologinį statusą ir pristatyti ją beveik kaip sakralinę simbolinių reikšmių sistemą, o analitinė mokslo sociologijos tradicija discipliną veikiau demitologizuoja. Tyrinėtojo santykis su tyrimo objektu praranda mitologinį aspektą, o pats disciplinos istorikas savo veikla primena ikonoklastą. Netgi sociologija, kaip reikšminga kultūrinės

referencijos sistema, analitinėje perspektyvoje praranda sakralumą ir tampa tik atskira specializuoto žinojimo sritimi. Nepaisant filosofinių ontologinių ir epistemologinių ginčų, šios tradicijos kontekste kiekviena disciplina savo statusu yra lygiavertė gamtotyrai ir kitoms mokslinio žinojimo sritims, instituciškai įteisinta ir pripažinta.

Analitinės tradicijos atstovai domisi ne atskiros disciplinos idėjų ar žinijos vidine raida, bet žinijos socialinio atsiradimo sąlygomis – kaip atsiranda, formuojama, reprodukuojama disciplina ir jos žinios, kokie socialiniai procesai vyksta jas formuluojančioje bendrijoje, kokią įtaką žinojimui, jo formoms

ir turiniui turi asimetriški galios santykiai akademinėje bendruomenėje ir visuomenėje, kaip mokslinis žinojimas yra paveikiamas kitų visuomeninio gyvenimo sričių ir pan. Šios tradicijos atstovai mokslinį-sociologinį žinojimą suvokia ne kaip vidinį idėjų kristalizavimosi procesą. Jis socialiai konstruojamas ir socialiai nulemtas darinys.

Viena dažniausiai šios perspektyvos atstovų vartojamų sąvokų yra *diskursas*. Tačiau smalsiam sociologui visada iškilus klausimas, kaip paimta iš semiotikos ir lingvistikos sąvoka gali būti pritaikyta sociologiniam-istoriniam akademinės disciplinos tyrimui? Kokius socialinius mokslinio žinojimo atsiradimo aspektus ji leidžia identifikuoti? Kitas svarbus sociologijos metodologijos klausimas susijęs su analitinės sąvokos empirinių indikatorijų ieškojimu. Kas empiriškai gali būti fiksuojama sociologinėje-istorinėje studijoje, kurioje kalbama apie akademinės disciplinos diskurso raidą? Kokie empiriniai dariniai tampa tyrimo objektais sociologinėje diskurso analizėje? Šiame straipsnyje tik trumpai aptariami šie ir kiti klausimai, susiję su diskurso sąvokos implikacijomis sociologiniam mokslinės disciplinos tyrimui.

I. Link sociologinės diskurso sampratos

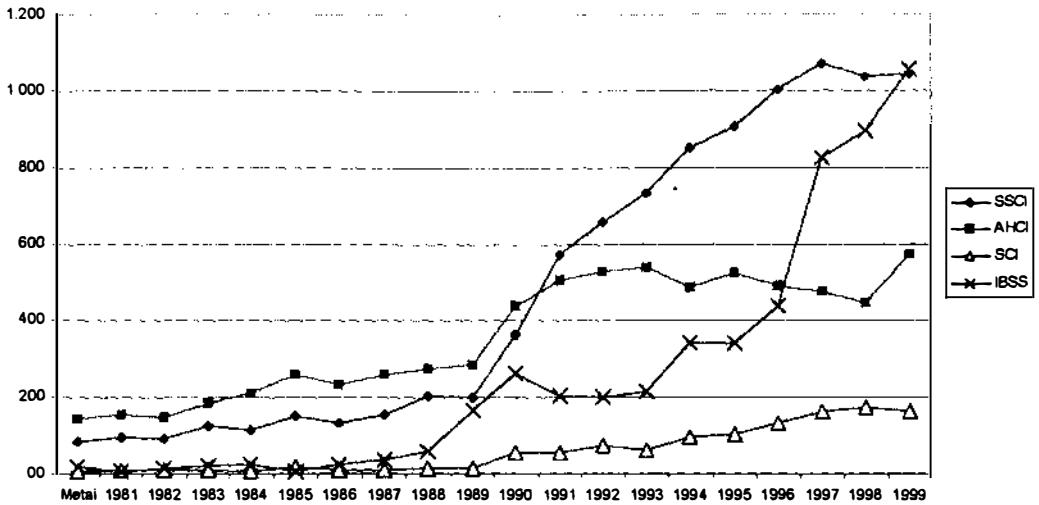
Diskurso sąvoka tampa reikšminga socialinių mokslų kategorija, tačiau ji, kaip ir daugelis kitų socialiniuose moksluose vartojamų sąvokų, neturi aiškiai apibrėžtos reikšmės. *Websterio* žodynas *diskursą* įvardija kaip nuoseklus ir logiško mąstymo veiksmą, galią ir gebėjimus; logiško perėjimo nuo vieno teiginio prie kito procesą; mąstymo gabumus. Kita žodžio reikšmė siejama su idėjų, minčių mainais, nuosekliu pokalbiu ar kalbėjimu tam tikra tema.

Diskurso sąvoka moksliniuose tyrimuose glaudžiai siejama su struktūrinės lingvistikos ir semiotikos studijomis (Barthes 1993; Greimas 1989, 1990; Riceur 2000). Nuo 1952 metų į akademinę vartoseną įdiegiamas dar vienas reikšmingas terminas – „diskurso analizė“, kur iš esmės domimasi tik lingvistiniais diskurso ryšiais ir struktūromis. Kai kurie *diskurso teorijos* šalininkai sąmoningai vengia savo tyrimus įvardyti būtent taip – diskurso analizė (Torfing 1999). Šitaip įvardytuose tyrimuose dėmesys sutelkiamas tik į vidinius lingvistinius ryšius ir sąsajas, užslėptas reikšmes, bet mažiau domimasi socialinėmis diskurso atsiradimo sąlygomis, o tai kaip tik ir įdomu daugeliui visuomenės tyrinėtojų.

Istoriniuose-sociologiniuose akademinų disciplinų tyrinėjimuose derėtų atsisakyti semiotinės ar lingvistinės diskurso sąvokos vartosenos, o pačią sąvoką labiau pagrįsti sociologine ir socialinės teorijos metodologija. Tai reiškia, kad *diskurso* sąvoka sociologiniuose tyrinėjimuose interpretuotina kaip *sociologinė kategorija*.

Toks sąvokos perkėlimas iš humanitarinių disciplinų lauko (literatūros teorijos, lingvistikos, semiotikos, tekstų analizės ir pan.) į visuomenės tyrinėjimus nėra naujas. Per pastaruosius du dešimtmečius krinta į akis ypač akivaizdus šios sąvokos įsitvirtinimas visuomenės moksluose (1 pav.). Socialiniuose moksluose jos vartoseną siejama su Michaelio Foucault, kuris išlieka vienas įtakingiausių diskursų tyrimų autorių, vardu¹.

¹ Pagal ISI (*Institute of Scientific Information*) duomenų bazės socialinių mokslų citavimo indeksą *SSCI* (*Social Sciences Citation Index*) 1981–2000 metais tekstuose, kurie apibūdinami prastais žodžiais *diskursas* ir *sociologija*, labiausiai cituojami autoriai yra Michaelis Foucault ir Bruno Latouras. Šio indekso duomenimis, daugiausiai dėmesio šiuo laikotarpiu sulaukė šie socialinių mokslų veikalai (eilės tvarka pagal svarbą ir cituojamumą):

Grafike nurodyti sąvokos *diskursas* pasirodymo dažniai mokslinėje literatūroje pagal ISI (Institute of Scientific Information) pateiktus citavimo indeksus SCI (Science Citation Index), SSCI (Social Sciences Citation Index) ir A&HCI (Art and Humanities Citation Index) bei IBSS. (International Bibliography of the Social Sciences). Šaltinis: ISI, Web of Science.

1 pav. Sąvoka diskursas mokslinėje literatūroje
(kiek kartų pasirodo diskurso sąvoka mokslinės literatūros knygų ir straipsnių pavadinimuose, santraukose bei prasminiuose žodžiuose)

Galima skirti dvi sociologinės diskurso analizės kryptis. Pirmoji sutelkia dėmesį į vidinių teksto ryšių analizę. Jai daro įtaką lingvistika bei semiotika. Šiuo atveju reikšminga Michaelio Foucault žinojimo archeologijos metodologinė pozicija. Antrajai diskurso tyrinėjimų kryptčiai būdingas priešingas požiūrio taškas. Ji domisi išoriniais tekstų produkciją ir diskursą lemiančiais veiksniais. Reikšmingiausi šios perspektyvos pavyzdžiai yra dviejų britų mokslo sociologijos atstovų

Michaelio Mulkay'aus ir Nigelo Gilberto mokslinių diskursų analizė bei prancūzų sociologo Pierre'o Bourdieu akademinio lauko sociologiniai tyrinėjimai.

1) Žinojimo archeologija

Michaelio Foucault teigimu (1996), archeologinėje diskurso analizėje svarbu sutelkti dėmesį į vidinių diskurso elementų ryšius ir teksto struktūrą. Tai jis bando pagrįsti istorijos metodologijos keliamomis problemomis: kaip nustatyti homogenišką tekstų korpusą, pagrįsti atrankos principą, nustatyti analizės lygmenį ir jos elementus.

Šios problemos įveikiamos identifikuojant diskursą komponuojančius tekstus. Teksto arba išsakomų teiginių priklausomybė diskursyviai formacijai priklauso nuo objekto

Latour B. *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers Through Society* (1987); Foucault M. *Disciplinuoti ir bausti: kalėjimo gimimas* (1998); Gilbert N. G. and Mulkay M. *Opening Pandora's Box: A Sociological Analysis of Scientists' Discourse* (1984); Bloor D. *Knowledge and Social Imagery* ([1976] 1991); Giddens A. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age* (1991).

bendrumo, išsakymų modalumų, sąvokų bendrumo ir temos bendrumo. Šie komponentai padeda aiškiai identifikuoti tekstų priklausomybę diskursui. Taigi Foucault archeologija yra susijusi su teksto (-ų) vidinių ryšių analize. Ji mažai domina socialinis teksto atsiradimo kontekstas. Istoriniai pokyčiai, lūžio ar trūkio taškai fiksuojami vidinių diskurso elementų kaitoje.

Sociologiniam tyrimui Foucault diskurso archeologijos samprata reikšminga tuo, kad ji iš dalies atsiriboja nuo lingvistinės diskurso vartosenos. Tyrinėtojas siekia išvelgti ne kompleksišką reikšmių sanklodą, glūdinčią tekste, bet pažinti tokius socialinio veiksmo principus, kurių pagrindu atsirado konkretus tekstas. Paties Foucault teigimu, žinojimo archeologija nesiekia tirti „<...> diskursuose užlėptų ar akivaizdžių minčių, reprezentacijų, vaizdinių, mąstymo objektų, įkyrių idėjų; bet pačius diskursus – diskursus kaip praktikas, paklūstančias taisyklėms... Archeologija nesiekia atkurti to, kas buvo pagalbota, išgyventa, ketinta ar turima omenyje tų, kurie kūrė diskursą...“ (p. 139). Foucault siūloma žinojimo archeologija išvalgi tuo, kad ji vengia sąlyčio su vadinamąja *diskursyvia autoriaus sąmone*, kuri į sociologinę analizę gali įnešti tam tikrą sumaištį.

Diskursyvios sąmonės terminą į sociologinį žodyną įdiegė britų sociologas, struktūrinimo teorijos puoselėtojas Anthony Giddensas (1984), aptardamas socialinio veiksmo sampratą. Vienas kertinių socialinės veiklos elementų, jo teigimu, yra individo disponuojamos žinojimo formos, kurias individas reflektviai pritaiko socialiniame kontekste ir tokiu būdu sėkmingai konstruoja savo veiklą. Šioje veikloje galima išskirti tris skirtingus žinojimo, arba sąmoningumo, lyg-

menis: diskursyvią sąmonę, praktinę sąmonę ir pasąmonę. Diskursyvi sąmonė leidžia individui sąmoningai kontroliuoti savo veiksmus ir *paaiškinti*, kodėl jis pasielgė būtent taip. Individas pats interpretuoja savo veiksmą ir atskleidžia jo socialinę reikšmę. Praktinė sąmonė, kuri iš dalies gali būti prilyginta Pierre'o Bourdieu *habitus* sąvoka įvardytai individo dispozicijų sistemai veikti vienu ar kitu būdu, žymi individo neartikuliuotą gebėjimą arba strategijas taktiškai veikti konkrečiame socialiniame kontekste, kur socialinė veikla yra nuosekli ir neskaidoma į diskrečius veiksmus. Pasąmonei atitenka visa tai, kas negali būti įvardyta pirmomis dviem sąvokomis.

Sociologiniame tyrime tyrinėtojo santykis su diskursyvia individo sąmone gali sukelti sumaištį todėl, kad tam tikro autoriaus veiksmas skirtingais biografiniais momentais gali būti interpretuojamas vis kitaip. Kaip taikliai pažymėjo P. L. Bergeris, biografiniai įvykiai ir juos determinuojantis vertybinis kontekstas kaskart interpretuojamas naujai, kiekvieną kartą „nepalaujamai naujai“ (1995, p. 59). Individas savo veiksmus ir jų pagrindu atsiradusius tekstus retrospektyviai apibūdins atsižvelgdamas tiek į naują biografinę patirtį, tiek į interpretacijos išsakymą lemiantį socialinį, politinį ar kultūrinį kontekstą. Vadinasi, diskursyvios sąmonės santykis interpretuojamo veiksmo ar teksto atžvilgiu kinta arba bent jau potencialiai gali kisti laike. Teksto intencija – kodėl jis buvo parašytas būtent taip, ką autorius turėjo galvoje ar ką jis norėjo pasakyti, – visada išlieka atvira naujoms interpretacijoms, paneigimui ar patvirtinimui. Istoriniame-sociologiniame tam tikros disciplinos tapsmo tyrime dėmesys diskursyviai sąmonei užgožia disciplinos *raidos* ana-

lizę ir pirmiausia veda link *interpretacijų konfliktų* aptarimo.

Ši problema išsamiai aptarta ir britų mokslo sociologijoje, analizuojančioje mokslinių diskursų raišką.

2) Mokslinių diskursų tyrinėjimai

Kaip stiprią alternatyvą poststruktūralistinei diskurso sąvokos diegimo akademinėi madai galima priešpriešinti britų, vadinamosios Yorko mokyklos mokslo sociologų poziciją. Ryškiausias pavyzdys yra Michaelio Mulkey'aus ir Nigelo Gilberto mokslinio diskurso tyrinėjimai (1982; 1984). Jų knygoje *Atveriant Pandoros skrynią* (1984) aptariamieji socialiniai mokslo ir mokslinio žinojimo aspektai. Esminė veikalo tezė teigia, kad skirtingi išsakymų kontekstai skirtingai veikia išsakymo turinį. Priklausomai nuo konteksto kalbančiojo teiginių formulavimo strategijos skiriasi, o kintant kontekstams to paties individo išsakomi teiginiai aptariamo reiškinio atžvilgiu gali net prieštarauti vienas kitam.

Diskurso terminas šioje mokslo sociologijos tradicijoje apima visas mokslinės minties išraiškos formas – nuo mokslinių publikacijų ir formalių pranešimų iki interviu, pokalbių, kuluarinių apkalbų, juokų, piešinių, diagramų bei kitų minties artikuliacijos formų. Mulkey'us teigia, kad jis *diskurso sąvoką* „<...> paprasčiausiai vartoja kaip patogų būdą įvardyti visas verbalizuotas formas, visas kalbėsenos ir visas rašytinių dokumentų rūšis“ (1991, p. 19). Šiems mokslo sociologams diskursas yra bet koks išsakymas, turintis sakytoją, klausytoją bei pirmojo ketinimus numatytu būdu paveikti antrąjį. Tai gi Mulkey'us ir Gilbertas savo tyrinėjimuose pirmiausia domisi mokslininkų pasisaky-

mų struktūra, strategijomis ir naudojamais simboliniais resursais siekiant įtikinimo efekto. Nors autoriai ir sulaukė mertoniškos mokslo sociologijos sparno kritikos, jų manymu, mokslinio diskurso perspektyva paliečia daug tradicinių mokslo sociologijos temų, kaip „<...> atradimai, teorijos pasirinkimas, konsensusas, normos ir istorinė tyrimo sričių raida“ (Gilbert & Mulkey 1982, p. 315). Taip pat mokslinio diskurso analizė į tyrimą įtraukia „<...> įvairias temas, kurios daugiausia išvengia tradicinės (mokslo sociologijos) perspektyvos dėmesio..., pavyzdžiui, klaidų įvertinimą, formalaus teksto struktūrą, mokslininkų pasakojamus anekdotus, praktinį mokslinio žinojimo taikymą ir vizualių prezentacijų naudojimą“ (ten pat).

Sociologas, tyrinėdamas mokslinius diskursus, susiduria su praktinėmis problemomis. Jis negali pateikti *galutinio mokslininkų veiksmų ir požiūrių aprašymo* (angl. *definite version*). Mulkey'us ir Gilbertas teigia, kad mokslininkų darbai ir jų daromos išvados priklauso nuo procese dalyvaujančių individų interpretacijos bei pasisakymų. Būtent mokslininkų interpretacijos ir gali būti fiksuojamos sociologo. Sociologas gali tik perpasakoti jas. Jų teigimu, situacija lemia pasisakymus, tačiau tai nereiškia, kad pats pasisakymas atspindi tikrovę. Mokslininkai, kaip ir bet kuris kitas veikiantis individas, nuolatos naujai interpretuoja tuos pačius veiksmus pagal tai, kaip plėtojasi jų biografija ir keičiasi aplinkinės sąlygos, verčiančios juos peržvelgti savo veiksmus naujomis socialinėmis sąlygomis.

Mulkey'us ir Gilbertas savo studijoje nesiekė pateikti *tikrojo* mokslinio gyvenimo paveiklo. Diskurso tyrimas negali atskleisti ga-

lutinės socialinio veiksmo struktūros ir veikiančiųjų individų dispozicijų (angl. *belief*) socialiniame veiksmo (su jo tikslais, intencijomis, diskursyviu veikiančiojo santykiu savo veiksmo atžvilgiu); sociologinis diskurso tyrimas *negali pasakyti, kaip iš tikro buvo veikiama ar kaip iš tikro viskas vyko*. Ši teorinė metodologinė įžvalga stebėtinai panaši į Foucault požiūrį, nors savo studijoje britai atvirai pareiškė atsiribojantys nuo prancūziškos struktūralistinės bei poststruktūralistinės diskurso sampratos.

Mulkay'us ir Gilbertas pastebėjo, kad mokslininkai skirtingai interpretuoja savo veiksmus. Šią pastabą galima susieti su diskursyvos sąmonės (Giddenso pasiūlyta sąvoka) raiška. Diskursyvus individo santykis savo veiksmo atžvilgiu gali kisti priklausomai nuo konteksto. Individo pateikiama socialinio veiksmo interpretacija, t. y. kokia reikšmė artikuliuotai bus suteikta atliktam veiksmui, bus racionaliai formuojama atsižvelgiant į konkretų istorinį socialinį kontekstą. Tai reiškia, kad istorinė socialinių veiksmų rekonstrukcija pasitelkiant į pagalbą diskursyvią sąmonę, t. y. klausiant konkrečių individų, kodėl jie elgėsi taip, o ne kitaip, yra negalima dėl interpretacijų skirtumo. Ši Mulkay'aus ir Gilberto pateikta išvada verčia iš dalies atsisakyti biografinių pasakojimų ir diskursyvių interpretacijų analizės istoriniame-sociologiniame konkrečios disciplinos tyrime.

Nors Mulkay'us ir Gilbertas daug dėmesio skyrė kaip tik diskursyvaus mokslininkų santykio savo veiksmų atžvilgiu tyrimui, leidžiančiam patvirtinti jų hipotezę apie socialinio konteksto įtaką diskursyvioms interpretacijoms, jie domėjosi ir *praktinės sąmonės* (Giddenso sąvoka) apraiškėmis, ku-

rias empiriškai galima fiksuoti pasisakymuose bei rašytiniuose tekstuose. Jie bandė apčiuopti mokslinio žinojimo kūrimo būdus, kokias strategijas mokslininkai naudoja savo pasisakymuose. Kaip buvo užsiminta, praktinio sąmoningumo lygmenyje glūdi individų supančios veiksmų sistemos suvokimas ir gebėjimas veikti šiame kontekste (Giddens 1984, p. 3–4). Praktinė sąmonė yra kontekstualiai nulemta ir istoriškai kintanti. Ji padeda formuoti konkrečią socialinę veiklą. *Praktinės sąmonės* sąvoka sociologinėje diskurso raidos analizėje įvardija sociologinio veiksmo praktikas, metodus ir būdus, kuriais sukuriamas sociologinis tekstas. Dažnai autorius nereflektuoja teksto kūrimo metodų ir strategijų bei rašo tokį tekstą, kuris atitiktų jo pasirodymo kontekstą. Jis tiesiog *praktiškai žino*, ką reikia padaryti. Tai reiškia, kad individas, pasitelkęs praktinę sąmonę, formuoja savo veiklą konkrečiame socialiniame kontekste.

Sutelkiant dėmesį į praktinės sąmonės apraiškas, sociologiniame diskurso tyrime nebandoma atskleisti mokslininko santykio su tikrove adekvatumo. Mokslinės reprezentacijos ir objektyviai egzistuojančio referento atitikmens santykis, jo atitikimas ar klaida, tokiam tyrime yra nereikšmingas. Sociologiniame mokslo ar disciplinos tapsmo tyrime atsisakoma tiesos paieškos. Tiek klaidingas teiginys (tekstas), tiek teisingas yra vienodai verti tyrinėtojo dėmesio.

Pavyzdžiui, tiriant sociologinio diskurso raidą Lietuvoje 1960–2000 metais, visi sociologiniai tekstai, pretenduojantys į mokslinius pasisakymus, būtų traktuojami kaip tarpusavyje lygūs pagal socialinę reikšmę. Klausimas, kiek adekvačiai vieno ar kito laikotarpio sociologai aprašė savo tyrinė-

jamą aplinką, čia nebūtų sprendžiamas. Analizuotini tik patys pasisakymai ir jų socialinė aplinka. Tokia pradinė tyrimo pozicija leidžia išvengti vertybinio analizuojamų pasisakymų vertinimo. Diskurso tyrimas negalėtų nei patvirtinti, nei paneigti, pavyzdžiui, tokios tezės, kad sovietinių laikų sociologija įteisino dominuojančią ideologemą moksliniais ar pseudomoksliniais tyrinėjimais. Šiuo atveju negalima vertybinė skirtis ar skirstymas, kaip „geras sociologinis tyrimas / blogas sociologinis tyrimas“, „tikra sociologija / sociologijos profanacija“, „ideologizuota sociologija / mokslinė sociologija“, „partinis / nepartinis mokslas“ ir pan. Visi tekstai, kurie gali būti priskirti vienam ar kitam diskursui, yra tarpusavyje lygūs.

Tai, kas realiai gali būti rekonstruota sociologinėje diskurso analizėje, yra praktinės sąmonės raiška, t. y. tam tikrų naudojamų įtikinėjimo būdų ir teksto kūrimo strategijų sąsajos su konkrečiu istoriniu kontekstu.

3) *Homo academicus*

Kitas reikšmingas sociologinės akademinio (mokslinio) diskurso analizės pavyzdys yra prancūzų sociologo Pierre'o Bourdieu studija *Homo Academicus* (1988). Jo teigimu, vienos socialinės veiklos erdvę, ar tai būtų politika, ar akademija, ar atskiros mokslinės disciplinos, formuoja diskurso apimtis ir jį produkuojančių asmenų pozicijos. Kaip tik individualios pozicijos dėka disponuojama šiame diskurso lauke galia bei prestižas nulemia tai, kas sakoma, kaip sakoma ir kur sakoma. Literatūros žanras, publikacijų vieta, temos yra nulemtos netolygaus simbolinės galios ir kapitalo pasiskirstymo akademiniam lauke. Pavyzdžiui, tie, kas

neturi reikiamos galios akademijoje, dažniausiai save realizuoja kaip intelektualai, žurnalistai ir pan.

Bourdieu studija siekė atskleisti hierarchinę akademijos struktūrą, egzistuojančią klasifikaciją, kuri formuoja tyrimo objektą – akademiją. Šiuo tyrimu Bourdieu teigė, kad „< ... > universiteto laukas, kaip ir bet kuris kitas (laukas – L. K.), yra kovos vieta, apibrėžianti teisėtos narystės ir tesėtos hierarchijos sąlygas bei kriterijus; t. y. įvardijantis savybes, tinkančias, veiksmingas ir galinčias funkcionuoti kaip kapitalas bei kaupiti išskirtinį pelną, garantuojamą lauko“ (1988, p. 11). Šiame lauke įvairios disciplinos naudoja skirtingus simbolinio kapitalo siekimo būdus, vadovaujasi skirtingais normatyviniais įsitikinimais. Bourdieu gana radikalai kritikuoja savo akademinę bendruomenę ir jos vidinius procesus. „Diskursas, kurį mes vadiname moksliniu, panašėja į tokį, kuris sukuria mokslškumo įspūdį, grindžiamą bent jau akivaizdžiu laikymusi normų, kurios padeda atpažinti mokslą“ (p. 29).

Nors Bourdieu ir turi pripažintą pasaulyje vardą bei gali sau leisti pateikti panašią kritiką kolegų atžvilgiu ir juos demistifikuoti, jo metodologinis požiūris disciplinos raidos analizei nedideliame nacionaliniame kontekste yra sunkiai pritaikomas. Iš jo analizės galima pasiskolinti kelias išvalgas apie disciplinos legitimaciją ir jos eigą. Kiekviena disciplina turi save kultūriškai įteisinti dviejuose skirtinguose kontekstuose. Pirmais yra susijęs su disciplinos legitimacija kitų mokslinių disciplinų atžvilgiu, jos tapimu savarankiška ir pripažinta žinijos sritimi. Šiuo atveju disciplina turi įrodyti savo mokslinę vertę. Bourdieu tai įvardija *kultū-*

rinės legitimacijos sąvoka². Kitas kontekstas reikalauja įrodyti disciplinos socialinę vertę, jos praktinį pritaikomumą tvarkai ir valdžiai palaikyti. Šiuo atveju kalbama apie *socialinę legitimaciją*.

Dažnai socialinių mokslų disciplinos susiduria su įdomia dilema, kad socialinės vertės įrodymas yra tolygus mokslškumo įrodymui. Socialinė žinijos vertė garantuoja jai išskirtinį mokslškumo statusą. Socialiniai mokslai, ir ypač sociologija, dažnai susiduria būtent su socialinio įteisinimo problema. Šis akademinų disciplinų sparnas yra prieštaraujantis egzistuojančiai tvarkai ir valdžiai žinojimo sritys, nesiekiančios įteisinti *status quo*, bet nurodančios esamos padėties laikinumą istoriniame realizuotų ar realizuojamų galimybių kontekste.

Pateikti Bourdieu teiginiai nukreipia istorinį-sociologinį disciplinos raidos tyrinėjimą dviem linkmėmis – stebėti disciplinos įteisinimo procesą socialinėje sferoje (jos sąsajų su politika ir socialinės reikšmės įrodymo procesą) ir akademinėje sferoje (jos vietos kristalizavimąsi akademinų disciplinų sistemoje ir sąsajų su jomis raidą).

4) Sociologinė diskurso sąvoka

Sociologinėje mokslinės disciplinos diskurso studijoje vertėtų atsisakyti lingvistinės diskurso sąvokos vartosenos, kuri dažnai sutapatina diskursą su kalba arba tekstu. Diskursas nėra „kalbos“ ar „teksto“ sąvokų sinonimas. Pagrįstai galima teigti, kad diskursas gali būti **sociologinė** kategorija.

Lingvistinė bei semiotinė diskurso sąvokos tradicija daugiau dėmesio sutelkia į diskurso veikimo mechanizmus, t. y. į tai, kaip tekste konstruojamas diskursyvus objektas. Sociologinėje analizėje svarbus darosi ne tik tekstas, bet ir jo sukūrimo sąlygos. Teksto socialinė reikšmė ir statusas formuojami ne vidinės teksto struktūros, bet išorinių jo produkcijos sąlygų. Teksto priklausomybę diskursui – ar tekstas yra sociologinis, ar filosofinis, ar edukologinis – nulemia socialinės sąlygos, kuriomis ir konstruojamas tekstas.

Sociologinė diskurso sąvoka pirmiausia susijusi su apibrėžta *tekstų klase* (Chalaby 1996). Tekstai yra materialinė (empirinė) diskurso manifestacija. Jie yra elementarūs diskurso vienetai.

Kita vertus, sociologiniame diskurso apibrėžime labai svarbios išorės sąlygos, kurios padeda tekstą priskirti diskursui. Kaip nurodo britų žurnalistikos istorijos tyrinėtojas Jeanas K. Chalaby, kuris bando diskurso sąvoką padaryti sociologine analitine kategorija, kaip tik išoriniai socialiniai institutai, t. y. teksto statuso nustatymo, atribojimo, priskyrimo ir kontrolės mechanizmai, suteikia diskursui (teksto klasei) specifinę formą ir padaro jį atskiru socialiniu fenomenu, peržengiančiu jo tekstualios išraiškos ribas.

Diskursas yra specifinis, konkretus ir istoriškas. „(Diskurso – L. K.) kaip konkretaus darinio būtis negali būti redukuota į jį sudarančius komponentus. Jo, kaip atskiro darinio, nepriklausoma tikrovė rodo tai, kad jis įgyja *sui generis* savybes, santykinai autonomiškas jį sudarančių elementų savybių atžvilgiu“ (p. 689). Chalaby pastaba dėl išorinių tekstą formuojančių sąlygų verčia peržengti tekstų struktūrų rekonstrukciją ir pažvelgti į platesnį atskirų tekstų atsiradimo kontekstą.

² Bourdieu kultūrinės legitimacijos sąvoką galima prilyginti amerikiečių sociologo Roberto K. Mertonso *intelektualios legitimacijos* sąvokai, įvardijančiai tą patį reiškinį. Merton R. K. *The Sociology of Science. Theoretical and Empirical Investigations* (1973).

Sociologinis diskurso apibrėžimas grindžiamas analizės dėmesingumu produkcijos sąlygomis, dėl kurių konkretus tekstas įgyja savo socialinį tapatumą. Tekstas savo tapatybę įgyja ne pats savaime. Ji nėra užkoduota vidinės teksto struktūros. Konkretaus diskurso elementu jis tampa dėl produkcijos sąlygų, suteikiančių tekstui socialinę reikšmę ir tapatybę.

Sociologinė interpretacija padaro diskursą sociologinio tyrimo objektu. Taigi diskurso sąvoka, nurodanti tekstų klasę, pasidaro pozityviu faktu. Taip apibrėžtas diskursas tampa unikaliu, konkrečiu, specifišku ir turinčiu savo ribas objektu. Atskira tekstų klasė sukurama konkrečių veikėjų konkrečiomis socialinėmis-istorinėmis sąlygomis. Taip diskursas tampa sociologiniu objektu, turinčiu socialinį-istorinį matmenį, kurį ir galima analizuoti sociologiškai.

II. Akademinės disciplinos istorija kaip diskurso raidos istorija

Nors mokslo istorijos pasakojimų žanrų ir analitinių modelių yra gana daug (biografinis pasakojimas, paradigmos kaitos istorinė perspektyva, idėjų artikuliacijos ir sklaidos istorija, mokslininkų komunikacijos tyrimas, normatyvinio mokslininkų bendruomenės etoso raidos studija, įvairių žinojimo formų kristalizavimosi socialinės galios struktūrose vizija ir pan.), ne visi jų tinka akademinės disciplinos nacionalinės istorijos tyrimams. Nors kiekvienas turi savo pranašumą ir trūkumą, viena tinkamiausių analitinių perspektyvų yra *sociologinis diskurso analizės modelis*³.

³ Konkretaus istorinio pasakojimo žanro pritaikumas nacionalinės sociologijos istorijos tyrėjams ir problematika, argumentai *pro* ir *contra* yra išsamiai aptarti straipsniuose: Kraniauskas L. „Lietuviškos sociologijos istorijos bruožai. I–II“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai* (2000; 2001).

Remiantis pirmiau pateiktais argumentais ir diskurso sąvoka, disciplinos istorijos, kaip sociologinio diskurso, analizėje galima išskirti dvi esmines tyrimo kryptis. Pirmoji susijusi su diskurso elementų, t. y. tekstų, ir jų vidinės struktūros, komponentų, įtikinėjimo būdų kaitos analize.

Dėmesys sutelkiamas į materialias *praktinės sąmonės apraiškas*. Praktinė sąmonė materialiai sleidžiasi tekstuose, kurie kuriami pasitelkiant įvairius simbolinius įtikinėjimo resursus – nuorodas, citavimą, specifinių sąvokų vartojimą, formulių pristatymą tekste, lentelines, grafines ir piktogramines prezentacijas, statistinių duomenų pateikimą, praktinės teksto reikšmės įvardijimo kalbines figūras, normatyvinį ar depersonalizuotą kalbėjimo stilių, nusipelnusių disciplinai autorių ir reikšmingų tekstų paminėjimą ir pan. Visos šios strategijos bei struktūriniai teksto komponentai, socialiai formuojantys ir įteisinantys teksto mokslininko statusą, siekia įgyvendinti objektyvios reprezentacijos normą. Kiekvieno teksto galutinis tikslas – savo turiniu kuo tiksliau reprezentuoti aprašomą objektyvų pasaulį.

Kitai nei netapačiuose socialiniuose kontekstuose kintančios diskursyvosios sąmonės apraiškos, praktinės sąmonės raiška yra materializuota empiriškai egzistuojančiuose tekstuose ir turi tvirtą formą. Ji yra socialiai nekintantis materialus objektas, kurį galima mokslininkui tyrinėti. Dėl savo materialios išraiškos tekstuose akademinė disciplina, kaip socialinė veikla, ir jos raida gali būti tyrinėjamos empiriškai, maksimaliai izoliuojant subjektyvų – normatyvinį tyrinėtojo santykį su tiriamu reiškiniu, t. y. specializuota žinojimo sritimi.

Antroji tyrimo kryptis fiksuoja išorinių teksto produkcijos sąlygų pokyčius, dėl ku-

rių atskiras tekstas priskiriamas diskursui. Čia, mūsų nuomone, svarbūs du elementai, kurių kaitą galima fiksuoti *empiriškai*: institucionalizuotų organizacijų ir išorinių klasifikavimo sistemų raida.

a) *Institucionalizuotos organizacijos*. Institucionalizuotos organizacijos yra ta socialinė terpė, kuri leidžia formuoti tiek individo identitetą, tiek identifikuoti jo socialinių veiksmų tapatumą. Kita vertus, organizacinė institucija yra atskiros kultūrinės-referentinės sistemos (socialiai apibrėžtos žinojimo srities ir su ja susijusios socialinės veiklos sistemos, kurią sudaro žinojimo formos, pažinimo metodai, institucinės organizacijos, socialinio veiksmo struktūros, simboliniai ir materialiniai resursai, kultūrinis ir socialinis statusas, teorijos, paradigmos, sąvokos, istorinės personalijos, žinių komunikacijos sistemos, akademiniai žurnalai ir pan.) materialinė bazė, disponuojanti ir teikianti simbolinius resursus konkrečiai socialinei veiklai vykdyti.

Taigi institucinė organizacija (pvz., laboratorija, specialiųjų tyrimų centras ar katedra universitetinėje struktūroje) yra ta atskaitos sistema, kuri padeda individui įgyti savo socialinį-profesinį tapatumą, jį sutvirtinti ir palaikyti. Autoriaus profesinis tapatumas leidžia nustatyti sukurto teksto statusą ir priskirti jį tam tikrai diskursyviai formacijai.

Sociologinėje akademinės disciplinos diskurso raidos analizėje remiamasi prielaida, kad individas, priklausydamas specifinei organizacijai, turi instituciškai pagrįstą ir palaikomą motyvą tapatinti savo veiklą ir jos rezultatus su organizacijos formuojamu tapatumu. Kita vertus, kintanti organizacinė socialinio veiksmo aplinka keičia ir tekstų vidinę struktūrą. Pakitę organizacijos materialiniai ir simboliniai resursai, strategi-

jos bei veiklos pobūdis neišvengiamai keičia mokslininko socialinio veiksmo struktūrą. Tekstas atsiranda kitokiomis sąlygomis nei anksčiau, o tai empiriškai galima pastebėti iš teksto struktūrinių komponentų pokyčių.

b) *Išorinės klasifikacijos sistemos*. Kitas svarbus diskurso formavimosi socialinės aplinkos komponentas yra *išorinės klasifikacijos sistemos*, ribojančios ir kontroliuojančios diskursą tekstų priskyrimu ir atmetimu. Bibliotekų kataloginės sistemos, mokslinių disciplinų taksonomija ir kiti instituciškai priimti klasifikavimo būdai klasifikuojamiems objektams sukuria *nominalų* identitetą. Tai pasiekama pasitelkiant disciplinos *kategorijos* apibrėžimą⁴. Tai yra istoriškai konkrečios institucijos, turinčios socialinę galią įvardyti vieną ar kitą tekstą atskiru vardu, o būtent vieną ar kitą tekstą įvardyti, pavyzdžiui, *sociologinio, filosofinio ar edukologinio teksto* kategorija. Pagal nominalų tapatumą tekstas yra atpažįstamas kaip priklausantis konkrečiam diskursui. Kategorijos suteikimas reiškia socialinio statuso tekstui suteikimo veiksmą.

Taip socialinės klasifikavimo sistemos sutvirtina teksto priklausomybę konkrečiam diskursui. Jei teksto pirminį tapatumą suformuoja institucionalizuotoje organizacijoje

⁴ *Nominalaus* ir *realaus identiteto* sąvokas yra pasiūlęs britų sociologas Richardas Jenkinsas. Nominalus identitetas yra suteikiamas individui ar socialinei grupei išorės stebėtojo ar stebėtojų. Tai yra individo apibrėžimas arba kategorija, kurią jam suteikia kitos reikšmingos socialinės grupės ar institucijos. Realus identitetas yra savęs tapatinimas su tam tikra grupe, savęs priskyrimas. Šią Jenkinso distinkciją galima taikyti ir tekstams. Šiuo atveju nominalus teksto tapatumas yra jam suteikiamas socialinių institucijų, įvardijančių ar priskiriančių tekstą konkrečiai tekstų kategorijai ar klasei. Realus teksto identitetas glūdi autoriaus intencijose, subjektyviai suteikiančiose tekstui jo statusą. Jenkins R. *Social Identity* (1996).

veikiančio individo statusas, tai šis teksto tapatumas vėliau yra sutvirtintas nominalaus identiteto. Be nominalaus identiteto vienas ar kitas tekstas gali būti priskiriamas skirtingoms tekstų klasėms ar diskursams. Pavyzdžiui, visada keblu pasakyti, ar konkretus tekstas priklauso sociologijai, demografijai, politologijai, vadybai ar istorijai. Šių disciplinų ribos yra labai trapios, o dėl teksto priskyrimo vienai ar kitai disciplinai visada iškilus ginčų.

Klasifikacijos sistemos aiškiau nubrėžia simbolines skirtingų socialinės veiklos sričių ribas. Mokslo srityje simbolinės ribos ir disciplinos tapatumas yra sutvirtinamas oficialios mokslų klasifikacijos sistemos. Tekstas konkrečios disciplinos tekstu tampa tik įgijęs nominalų tapatumą. Be šio priverstinio arba priskirtinio tapatumo tekstas negalėtų būti pagrįstai priskirtas konkrečiai diskursyviai formacijai. Galima net teigti, kad institucionalizuotos klasifikavimo sistemos įtvirtina atskiros institucionalizuoto žinojimo srities autonomiją. Disciplinos tapasmas yra įteisinamas jos vardo atsiradimu bendresnėje mokslinių disciplinų klasifikacijos sistemoje.

Išvados

Mokslo istorijoje istoriografinio žanro pasirinkimas priklauso nuo to, kokią funkciją turi atlikti istorinis naratyvas. Jei istorikas nori atlikti tradicijos formavimo ar disciplinos įteisintojovaidmenį, šiems tikslams pasiekti tinkamiausias žanras yra idėjų istorija (Kraniauskas 2000). Jei istorikas ne siekia minėtų tikslų, o mėgina užsiimti sociologiniu konkrečios disciplinos tapasmo tyrimu, jam būtų parankiausias analitinis tyrimas, grindžiamas aptarta mokslo sociologi-

jos tradicija. Atsižvelgiant į pirmiau išsakytas teorines pastabas, įmanoma tiksliau apibrėžti **diskurso** sąvoką, kurią būtų galima panaudoti kaip metodologinį įrankį akademinės disciplinos istorinei-sociologinei analizei.

Diskursas yra tam tikrų tekstų klasė. Konkrečios disciplinos tekstas yra socialinio, komunikatyvaus veiksmo materiali manifestacija. Disciplinos tekstas yra elementarus diskurso vienetas ir tokiu jis tampa dėl jo produkcijos sąlygų ir jo atsiradimo socialinio konteksto. Teksto produkcijos bei atsiradimo socialinės sąlygos ir socialinio veikėjo (autoriaus) naudojami simboliniai resursai padaro tekstą diskurso dalimi.

Drąsiai galima teigti, kad disciplinos tapasmas yra sudėtingas socialinis procesas, kurį verta analizuoti analitinės tradicijos perspektyvoje pasitelkus diskurso sąvoką. Analizė turi būti išskaidyta į lygmenis, kur tiriama atskiros mokslinės disciplinos diskurso aspekto vidinė dinamika, o po to bandoma nustatyti šių aspektų kaitos tarpusavio sąsajas. Pavyzdžiui, galimas empirinis analitinis tyrimas turėtų atkreipti dėmesį į disciplinos legitimacijos ir socialinės galios suteikimo procesą, organizacinių institucijų kiekybinę dinamiką (atsiradimą, vidinę diferenciaciją, kiekybinius judėjimo srautus, transformacijas ir pan.), vidinę diskurso raidą – kokybinius ir kiekybinius paties teksto, teksto autorių pozicijų ir pan. pokyčius.

Analitinei sociologinei akademinės disciplinos istorijos perspektyvai būdingas empirinių faktų peržiūrėjimas, rikiavimas ir apibendrinimo kalba. Tai, kas kasdienybėje tam tikros disciplinos istorikui (ne sociologui) pagavu individualiame egzistenciniame santykiyje su jam reikšminga socialine aplinka, analitiškai skvarbioje mokslinio žinojimo so-

ciologijoje tampa detaliu istorijos rašymu ir kūrimu. Perfrazavus vieno mokslinio žinijimo sociologijos kritiko repliką, galima teigti,

kad kitoks istorijos rašymas tikrai būtų blogos istorijos sukūrimas (MacKenzie 1981, p. 55).

LITERATŪRA

1. Barthes, R. (1993). *Mythologies*. London: Vintage.
2. Berger, P. (1995). *Sociologija: Humanistinis požiūris*. Vilnius: Litterae Univeritatis.
3. Bloor, D. ([1976] 1991). *Knowledge and Social Imagery*. 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press.
4. Bourdieu, P. (1988). *Homo Academicus*. Cambridge: Polity Press.
5. Chalaby, J. K. (1996). „Beyond the Prison-House of Language: Discourse as a Sociological Concept“, *British Journal of Sociology*, vol. 47 (4), p. 684–698.
6. Foucault, M. (1998). *Disciplinuoti ir bausti: kalėjimo gimimas*. Vilnius: Baltos lankos.
7. Giddens, A. (1984). *Constitution of Society*. Cambridge: Polity Press.
8. Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
9. Gilbert, N. G. and Mulkay, M. (1982). „What is the Ultimate Question? Some Remarks in Defence of the Analysis of Scientific Discourse“, *Social Studies of Science*, vol. 12, 309–319.
10. Gilbert, N. G. and Mulkay, M. (1984). *Opening Pandora's Box: A Sociological Analysis of Scientists' Discourse*. Cambridge: Cambridge University Press.
11. Greimas, A. J. (1989). *Semiotika. Darų rinktinė*. Vilnius: Mintis.
12. Greimas, A. J. (1990). *The Social Science. A Semiotic View*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
13. Jenkins, R. (1996). *Social Identity*. London: Routledge.
14. Kraniauskas, L. (2000). „Lietuvos sociologijos istorijos bruožai (I)“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, Nr. 3–4.
15. Kraniauskas, L. (2001). „Lietuviškos sociologijos istorijos bruožai (II)“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, Nr. 3–4.
16. Latour, B. (1987). *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers through Society*. Milton Keynes: Open University Press.
17. MacKenzie, D. (1981). „Notes on the Science and Social Relations Debate“, *Capital and Class*, vol. 14.
18. Merton, R. K. (1973). *The Sociology of Science. Theoretical and Empirical Investigations*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
19. Mulkay, M. (1991). *Sociology of Science: A Sociological Pilgrimage*. Philadelphia: Open University Press, Milton Keynes.
20. Riceur, P. (2000). *Interpretacijos teorija. Diskursas ir reikšmės perteklius*. Vilnius: Baltos lankos.
21. Torfing, J. (1999). *New Theories of Discourse. Laccou, Mouffe and Žižek*. Oxford: Blackwell Publishers.
22. Фуко, М. (1996). *Археология знания*. Киев: Наука-Центр.

METHODOLOGICAL REFLECTIONS OF THE CONCEPT OF DISCOURSE IN SOCIOLOGICAL-HISTORICAL RESEARCH OF ACADEMIC DISCIPLINE

Liutauras Kraniauskas

Summary

The article discusses sociological potential of the concept of discourse in sociological-historical research of academic disciplines. In SSK scientific knowledge is understood as an output of complex social process as any other kind of social knowledge. In sociological perspective, the concept of *discourse* is not used as a synonym of a *text*. In the sociological discourse analysis, attention is shifted from analysis of inner structure of a text and hidden meanings to social

context of text production. Methodological principles of M. Foucault's archeology of knowledge emphasize social practices of discourse production; analysis of scientific discourses (N. Gilbert and M. Mulkay) examines contextual meanings of interpretations concerning social actions of scientists; Bourdieu's research of academic field explores the process of intellectual and social legitimation of scientific knowledge. Sociological concept of discourse connects a

class of texts to social conditions of its production. Social context determines the status of a text and its inclusion into the text class of an academic discipline.

In this perspective, every academic discipline is understood as an object for sociological analysis. The scope of sociological discourse analysis covers institutional development of academic organizational

structures, transformations of a category of the discipline in a general taxonomy system of academic disciplines, changes of other social circumstances structuring patterns of knowledge production and composition of texts.

Keywords: discourse, sociology of science, history of sociology.

Įteikta 2001 10 07